

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING KOGNITIV QOBILIYATLARINING XUSIYATLARI

**Ubaydullayeva Fotima
Xabidullo qizi**

**Toshkent shahar Yashnobod tumani 153-umumta'lim
maktabi o'qituvchisi**

Annotatsiya. Biz bilamizki, bolaning barcha ma'lumotlarni saqlab qolishi va mukammal tarzda o'rganishida kognitiv qobiliyatlarni ahamiyati katta hisoblanadi. Matematika fanidagi qolaversa, boshqa fanlardagi bilimlarni o'zlashtirib o'rganishda kognitiv qobiliyatlar muhim hisoblanadi. Dastlab kognitiv qobiliyat nima, ulardagi xususiyatlar qanday, nega aynan bolarda kognitiv qobiliyatlarni ahamiyati katta shularning xususiyatlarini ochib berishimiz kerak bo'ladi.

Kalit so'zlar. Kognitiv qobiliyat, idrok, tafakkur, ijodkorlik, diqqat, xotira, nutq, sensomotor bosqich.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari (odatda 7–10 yosh) bolalikdan o'smirlik davriga o'tish bosqichida bo'ladi. Ushbu davrda kognitiv qobiliyatlar jadal rivojlanadi, bu bolaning o'qish, yozish, hisoblash va mantiqiy fikrlash kabi asosiy akademik ko'nikmalarni egallashi uchun asos bo'ladi. Kognitiv rivojlanish – bu idrok etish, eslab qolish, mulohaza yuritish, diqqatni jamlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarning miyasi plastikligi yuqori bo'lib, yangi bilim va ko'nikmalarni tez o'zlashtirishga moslashgan.

Asosiy Kognitiv Xususiyatlar. Idrok Etish va Sezgilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida sezgi organlari orqali olingan ma'lumotlarni qayta ishlash qobiliyati rivojlanadi. Ular: Vizual idrok: Raqamlar, harflar, geometrik shakllarni ajrata oladi. Vizual tahlil qilish (masalan, so'z va rasmlar orasidagi bog'liqlikni tushunish) rivojlanadi. Eshitish idroki: Fonematik ong – tovushlarni ajratish va ularni harflar bilan bog'lash qobiliyati o'qish ko'nikmasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Proprioseptiv idrok: O'z harakatlarini boshqarish va maydoniy munosabatlar (masalan, daftarda chiziq chizish, harflarni to'g'ri yozish) rivojlanadi. Diqqatni Jamlash Qobiliyati. Diqqatning muddati va barqarorligi o'sadi. 7–8 yoshli bola bir martalik 15–20 daqiqa diqqatini jamlay oladi, 9–10 yoshda bu 30 daqiqagacha yetadi. Diqqatni bir necha obyekt yoki vazifalar o'rtasida taqsimlash (masalan, o'qish bilan bir vaqtda ma'noni tushunish) bosqichma-bosqich rivojlanadi. Diqqatni muhim ma'lumotlarga qaratish va ahamiyatsiz narsalarni chetlab o'tish (selektiv diqqat) qobiliyati shakllanadi.

Xotira. Qisqa muddatli xotira: Ma'lumotlarni bir necha soniya yoki daqiqa saqlash qobiliyati. Boshland'ich sinfda bu sig'im o'sadi, bu esa ko'proq ma'lumotni bir vaqtda qayta ishlash imkonini beradi. Uzoq muddatli xotira: Maktabda o'rganilgan ma'lumotlarni saqlash va eslab qolish qobiliyati. Semantik xotira (ma'noli ma'lumotlar) va epizodik xotira (hodisalar) rivojlanadi. Ishchi xotira: Ma'lumotlarni vaqtincha saqlash va ular bilan operatsiyalar bajarish (masalan, arifmetik amallarni bajarishda raqamlarni esda saqlash). Bu muhim akademik ko'nikmalar uchun asosdir.

Til va Nutq Rivojlanishi. Lug'at boyligi tez o'sadi (yiliga 3000–5000 so'z). Grammatik jihatdan murakkab jumalarni tushunish va qurish qobiliyati paydo bo'ladi. Meta-til qobiliyati – til haqida fikr yuritish, so'zlar va jumalarni tahlil qilish boshlanadi. O'qish va yozish ko'nikmalari shakllanadi, bu esa kognitiv jarayonlarni murakkablashtiradi. Mantiqiy va Abstrakt Fikrlash. Jean Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, boshland'ich sinf o'quvchilari “konkret operatsiyalar” bosqichida bo'ladi. Ular: Ob'ektlarni turli xususiyatlariga ko'ra tasniflasha oladi (masalan, rang, shakl, o'lcham). Raqamlar, miqdorlar va o'lchovlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish qobiliyati paydo bo'ladi. Qaytmaslik prinsipini tushunish (masalan, suvni bir idishdan ikkinchisiga quyishda miqdor o'zgarmaydi). Sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilish qobiliyati rivojlanadi. Biroq, abstrakt tushunchalar (masalan, adolat, vaqt, fazo) bilan ishlashda qiyinchiliklar bo'lishi mumkin. Metakognitiv Qobiliyatlar Metakognisiya – o'z fikrlash jarayonlarini tushunish va boshqarish qobiliyati. Boshland'ich sinfda bu bosqichma-bosqich rivojlanadi: O'z bilim va cheklovlarini anglash. O'rganish strategiyalarini tanlash va qo'llash (masalan, eslab qolish uchun takrorlash). O'z ishini nazorat qilish va baholash.

Kognitiv qobiliyat nima - bu insonning atrof-muhitni bilish, anglash va qayta ishlashga oid ruhiy jarayonlari majmuidir. Ya'ni bolaning fikrlash, diqqat, xotira, idrok, tafakkur, muammoni yechish, tahlil qilish va bilimlarni qo'llay olish qobiliyatidir. Kognitiv so'zi lotincha “cognitio” - bilish, anglash degan ma'noni anglatadi. Bu tushuncha inson ongining bilish jarayonlari va aqliy faoliyatini o'rganishga qaratilgan. Mana shu xususiyatlarning bola ongida rivojlantirish hamda shakllantirish maqsadida mental arifmetikaning vujudga kelishi alohida bola qobiliyatini rivojlantirishiga asosiy yordam bermoqda. Kognitiv qobiliyatlar mental arifmetikada alohida mavjud bo'lib, ularni har bir qismlari bolaning ongi ostida sekin asta rivojlanadi va fanlarni o'rganishida alohida yordam vazifasini bajaradi. Shuningdek kognitiv qobiliyatning ham turlari keltirib o'tilgan. Har bir kognitiv qobiliyatlar bolaning xusiyati hamda qobiliyatlaridan kelib chiqib izohlanadi hamta ta'rif berib o'tilgan. Har bir qobiliyatlarda bolaning xususiy xarakteri hamda ularning tezligi, qabul qilish ongi alohida ifodalanib o'tiladi. Mana shunday bolalarning bunday qobiliyatlari nega aynan o'rganiladi chunki ularning dars mashg'ulotlarida shunday xususiyatlaridan kelib chiqib ularning ongida rivojlaniladi hamda yuksaladilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv qobiliyatlar - bu yoshda o'quvchilar kognitiv qobiliyatlar hali shakllanish jarayonida bo'lib, asosan obrazli va aniq fikrlash, mexanik va vizual xotira, ixtiyorsiz diqqat, qiziqishga asoslangan idrok bilan tavsiflanadi. J.Piaget nazariyasiga ko'ra 7-11 yosh oralig'idagi bolalar “aniq amaliy tafakkur” bosqichida bo'lib, ular real hayotidagi vaziyatlar va predmetlar asosida bilish faoliyatini olib boradi. Shuningdek, kognitiv qobiliyat - bola qanday biladi, fikrlaydi,

eslaydi, diqqatni jamlaydi va muammoni yechadi - shu jarayonlarning barchasini o'zida namoyon qiladi. Alohida fanlar orqali kognitiv qobiliyatni keng tarzda ma'lumotlar orqali tushunchalar berib borilgan. Masalan, psixologiya va pedagogika fanida kognitiv qobiliyatlarning rivojlanishi bolalarning intellektual salohiyati va shaxs sifatida kamol topishida muhim omil hisoblanadi. Bu qobiliyat ayniqsa maktabga tayyorlov hamda boshlang'ich sinf davrida jadal rivojlanib boradi. Chunki aynan shu davrda bola atrof-muhitni faol o'rganadi, axborot qabul qilish va uni ongida qayta ishlash jarayonlarini o'rganadi. XX asr psixologiya fanida kognitiv jarayonlar va qobiliyatlar rivojlanishi bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan: L.Piyaje(Jean Piaget) - shvetsariyalik olim, bola tafakkurining bosqichma- bosqich rivojlanishini o'rgangan. U inson bilish qobiliyati to'rtta asosiy bosqichda rivojlanishini ta'kidlagan:

Sensomotor bosqich(0-2 yosh)

Preoperatsion bosqich (2-7 yosh)

Aniq amaliy fikrlash bosqichi (7-11 yosh)

Formal mantiqiy fikrlash bosqichi (12- yoshdan yuqori)

Boshlang'ich sinf davri aynan aniq amaliy fikrlash bosqichiga to'g'ri keladi. Bu bosqichda bola aniq misollar asosida fikrlaydi, umumlashtirish va tahlil qilish imkoniyati asta-sekin rivojlanadi. L.S.Vyogotskiy - rus psixologi, bola rivojlanishi nazariyasida "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasini ilgari surgan. Uning fikricha, bolaning mustaqil bajara oladigon ish doirasi va kattalar, murabbiy ko'magida bajara oladigon ishlar oralig'i mavjud. Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish jarayonida aynan mana shu oraliq hududni to'ldirish eng samarali yordam beradi. Demak, kognitiv qobiliyatlar inson intellektual va ruhiy rivojlanishining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf davrida bu qobiliyatlarning shakllanishi bu qobiliyatlarning shakllanishi va rivojlanishi ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, pedagog va psixologlar tomonidan bu jarayon ilmiy asoslangan holda tashkil etilishi muhimdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kognitiv qobiliyatning rivojlanishi 7-10 yosh xususiyatida kuzatiladi. Kognitiv qobiliatlardan ularni sanab o'tamiz va ular 7-10 yosh bolasida qanday rivojlanishini tahlil qilib o'tamiz. Bolaning diqqatni rivojlanishi va bu bilan muammolar ko'p uchratamiz, boladagi diqqatni tarqoqligi va ko'p dars jarayonlarida diqqatli bo'la olmagan uchun darslarni tushuna olmaslik va tengdoshlaridan orqada qolish xususiyatlarini kuzatishimiz mumkin. Keyingi qobiliyat xotira muammosi hisoblanadi. Bolaning barcha darslarni mukammal o'qib o'rganishida xotiraning ahamiyati katta hisoblanadi. Bolaning dars vaqtida kitobda berilgan ma'lumotlarni dars jarayonida ustoz ko'rsatgan namuna shaklda saqlab qolishi va o'zining mustaqil tarzda xotirasidagi barcha ma'lumotlar orqali bajarishida xotiraning roli katta ahamiyat kasb etadi. Xotira asosiy ravishda obrazli va mexanik xotira faol, lekin tushuncha va mantiqiy xotira asta - sekin rivojlanishini bolalarda kuzatishimiz mumkin. O'quvchining kognitiv qobiliyatlarini yanada mukammal tarzda bo'lishiga sabab bo'luvchi qobiliyatlardan biri bu uning tafakkuri hisoblanadi. Dastlab bolaning tafakkuri ko'proq vizual-obrazli tafakkur, asta sekin mantiqiy va so'zli tafakkur holatida shakllanadi. Sinf darsliklaridagi ma'lumotlar orqali o'quvchining vizual va obrazli tafakkuri rivojlanishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, o'quvchining dars

jarayonlarida yana qobiliyatlardan biri namayon bo'ladi, yani uning idroki hisoblanadi. Idroki rivojlangan o'quvchining tafakkurida va ong ostida katta o'zgarishlar ro'y beradi, yani barcha harakatlari aniq va voqelikga bog'liq bo'ladi, barcha o'rganilgan bilimlarni umumlashtirishga va ularni tahlil qilishga sekin astalik bilan rivojlantiradi. Mana shunday jarayonlarning barchasini o'zida mujassam qilib, rivojlangan o'quvchining ongi ostida yangicha rivojlanish, o'ziga bo'lgan ishonch va harakatlari o'zgacha bo'ladi. O'quvchining bu qobiliyatlarini yagona qobiliyat turi- nutq rivojlantiradi. Nutq bolaning ilmini, tafakkurini va xotirasidagi bilimlarini ifodali nutqi orqali namoyon qiladi. Mana shunday fikrlarning jamlanmasi natijasida kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish omillarini ham ko'rib o'tishimiz mumkin. Bunday omillar asosan bolaning dars jarayonlarida namoyon bo'ladi. Shuningdek, bular quyidagicha namoyon bo'ladi: didaktik o'yinlar va ijodiy topshiriqlar, mental arifmetika, mantiqiy masalalar, matematika, ona tili va tabiatshunoslik fanlaridagi interfaol usullar, vizual va eshitish materiallari hamda rasmlar, audio ertaklar orqali rivojlanadi. Boshlang'ich sinfda dars beruvchi o'qituvchi quyidagi usullardan foydalansa o'quvchilarning kognitiv qobiliyatlarini samarali rivojlantirishi mumkin. Masalan quyidagi metodlar orqali : O'yin asosli metodlar (rol o'ynash, didaktik o'yinlar) , vizual materiallar (rasmlar, sxemalar, videolar) , mavzularni hayotiy misollar bilan bog'lash, savol-javob va fikrlashga undovchi topshiriqlar, mustaqil ishlarga yo'naltirish (loyihalar, testlar, muammoli vazifalar) kabi metodlar orqali o'quvchini faollashiga yordam beradi hamda mental arifmetika orqali kognitiv qobiliyatlari rivojlanadi. Mana shunday qobiliyatning rivojlanishiga alohida ta'sir etuvchi omillarni ham ko'rishimiz mumkin. Masalan, ijtimoiy muhit (ota-onalar yondoshuvi, o'qituvchi bilan muloqot), o'yin faoliyati o'quvchining tabiiy o'rganish vositasi, texnologiyalar- interaktiv vositalar kognitiv rivojlanishga ijobiy ta'sir qiladi, individual psixologik xususiyatlar- har bir bolaning idrok, diqqat, xotira darajasi turlicha bo'ladi. Mana shunday ta'sir kuchi orqali o'quvchining kognitiv qobiliyatlarini yuksaltiramiz. Shuningdek, har bir metodlarning ta'siri va bolaning harakatidan ularning individual psixologiyasi natijasida uni asl qobiliyatlari nimada, qanday yuksaltirish mumkin, qanday fanlar kategoriyalari bo'yicha kamchiliklari mavjud mana shularni metodlar orqali aniqlab olishimiz mumkin bo'ladi. Boshlang'ich sinf davri inson hayotida eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu bosqichda o'quvchining nafaqat o'qish, yozish, sanash kabi dastlabki bilimlarni egallaydi, balki uning tafakkuri, aqliy faoliyati, eslab qolish, fikrlash va diqqat kabi kognitiv qobiliyatlari ham jadal rivojlanadi. Shu sababli boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning kognitiv imkoniyatlarini chuqur o'rganish va ularni to'g'ri yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mana shunday qobiliyatlarni biz bolalar uchun tartiblangan holatda yoritib berishga harakat qilamiz.

Birinchidan, kognitiv qobiliyat - bu o'quvchining bilimlarini qabul qilish, eslab qolish, tushuntirish, tahlil qilish, umumlashtirish va muammoni hal qilish qobiliyatidir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida bu qobiliyatlar hali to'liq shakllanmagan bo'ladi, ammo aynan shu davrda ular faol rivojlanadi. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bu davrda bolalar " an'anaviy operatsiyalar oldi " bosqichidan "an'anaviy operatsiyalar" bosqichiga o'tadilar, ya'ni konkret fikrlashdan boshlab mantiqiy xulosalarga kelishga intiladilar.

Ikkinchidan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining diqqatli bo'lish qobiliyati barqaror emas. Ular qisqa vaqt ichida charchab qolishi yoki chalg'ib qolishi mumkin. Shu sababli ta'lim jarayonida o'yinli metodlar, vizual materiallar, interaktiv topshiriqlardan foydalanish tavsiya etiladi. Diqqatni jalb qilish orqali o'quvchining eslab qolish qobiliyati ham yaxshilanadi.

Uchunchidan, bolalarning nutqi rivoji uchun ham kognitiv taraqqiyot bilan bevosita bog'liq. Yangi so'zlarni o'rganish, ularni matnlar ustida ishlatish, fikrlarni to'liq va izchil ifodalash - bularning barchasi miyaning faollashishiga, tafakkur doirasining kengayishiga xizmat qiladi. O'quvchilarga savol- javob, hikoya qilish kabi mashg'ulotlar orqali bu jarayonni yuksaltirishi mumkin.

To'rtinchidan, bu yoshda bolalar o'zlarining kognitiv imkoniyatlarini hali to'liq anglamagan bo'lishadi. Shu bois ularning mustaqil fikrlash, muammoni hal qilish yoki ijodiy yondashuv qobiliyatlarini shakllantirishda o'qituvchining roli katta. O'quvchining qiziqishini uyg'otish, unga topshiriqlar orqali ijobiy motivatsiyalar berish, muvaffaqiyatga erishish hissini tatib ko'rishga imkon yaratish kerak bo'ladi. Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv qobiliyatlari juda o'ziga xos va o'ta muhim rivojlanish bosqichidadir. Bu bosqichda o'z vaqtida to'g'ri metodika asosida ta'lim berish, individual yondashuv, rag'batlantirish va faol ta'lim uslublari orqali o'quvchilarda mustahkam bilim, chuqur tafakkur va mustaqil fikrlash asoslari shakllantiriladi. Shu sababli pedagoglar bu davrdagi o'quvchilarning psixologik va kognitiv o'ziga xosliklarini hisobga olgan holda, ularning har tomonlama rivojlanishiga sharoit yaratishlari zarur. Mental arifmetika boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. U bolalarning tez va aniq fikrlash, xotira, diqqat, tasavvur kabi kognitiv qobiliyatlarini kuchaytiradi va shu orqali matematik bilimlarni rivojlantirish bilan birga, mantiqiy fikrlash, muammoni hal qilish va xulosalar chiqarish kabi tafakkur elementlarini ham shakllantiradi. Mental arifmetika va matematik tafakkur o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, birinchisi ikkinchisining rivojlanishini jadallashtiruvchi vosita vazifasini bajaradi. Shunday qilib mental arifmetika yordamida matematik tafakkurni rivojlantirish, o'quvchilarning nafaqat matematikaga, balki boshqa fanlarga bo'lgan qiziqishini ham ortiradi, ularning intellektual salohiyatini kengaytiradi va mustaqil fikrlovchi, analitik yondashuvga ega shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

- 1.Karimova M. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2019. – 256 b.
- 2.Ismoilov A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik xususiyatlari. – Toshkent: Xalq ta'limi vazirligi nashriyoti, 2021. – 180 b.
- 3.Yo'ldoshev F. Zamonaviy pedagogika. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi nashriyoti, 2020. – 312 b.
- 4.To'xtaxodjayeveva M. Pedagogika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018. – 400 b.
- 5.Raximov B. Yosh davrlar psixologiyasi va pedagogik psixologiya. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2017. – 288 b.